

A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének...

Tóth István György

I. Bevezetés¹

„Soha ne higgyünk a politikusoknak, vallási vezetőknek vagy vezető üzletembereknek, amikor azt ígérik, hogy megreformálják a nemzeti értékeket. Ezeket adott tényként kell kezelniük, ugyanúgy, mint egy adott ország földrajzi helyzetét vagy időjárását.” (Hofstede–Hofstede 2008: 45) Geert Hofstede, a szervezeti kultúra kutatásának világszerte elismert guruja többek között ezzel a figyelmeztetéssel kezdi a kultúrák és szervezetek értékalapjainak feltárással foglalkozó könyvfejezetét. A kultúra mélységeit egy hagyma rétegeihez hasonlítva emeli ki, hogy az adott kultúra látható részét alkotó szimbólumok, hősök, rítusok, valamint az ezeket megtestesítő gyakorlatok akár gyorsan is változhatnak, de a „hagyma” magját adó értékek lényegileg nem, vagy csak nagyon-nagyon lassan alakulnak át. A kultúra óriási nehézkedéssel óráról órára, napról napra, évről évre és évszázadról évszázadra reprodukálja önmagát, miközben esetlegesen a külsődleges technikai gyakorlatok átalakulnak, csillogóbbá vagy szürkébbé válnak. Ebben a tanulmányban ugyan a hagyma közepéhez nem jutunk el, de a magyar társadalom néhány alapvető attitűdjének, véleménynyilvánításának bemutatásával – mint látni fogjuk – meglehe-

---

¹ Ez a tanulmány a TÁRKI *A gazdasági növekedés társadalmi-kulturális feltételei* c. kutatási programja keretében készült. A kutatási program többek között magában foglalta *A piacgazdaság normatív keretei* c. empirikus vizsgálatot, valamint a *World Values Survey (WVS)* nemzetközi vizsgálatsorozat 5. hullámának magyarországi felvételét. E két vizsgálatot a TÁRKI Zrt. 2009 tavaszán (március–április) végezte el, két, egymással párhuzamosan folytatott, egyenként ezerfős országos reprezentatív vizsgálat keretében. A két kutatás mintavételi módszertana egymással megegyezett, kérdőíve azonban a demográfiai blokkokat és néhány, módszertani szempontból mindkét helyen indokolt kérdést leszámítva különbözött egymástól. A kutatás a magyarországi adatfelvételek elemzésén (Bernát 2009) kívül egy kiterjedt nemzetközi összehasonlító elemzést is tartalmazott, amelynek az eredményeit egységes nemzetközi összehasonlító kötet foglalja össze (Tóth szerk. 2009). A WVS alapján készített elemzés (Keller 2009a) összefoglalója ebben a kötetben olvasható. Jelen cikk a kutatás zárótanulmányának (Tóth 2009) összefoglalása és továbbgondolása. A kutatással kapcsolatos minden fontos dokumentáció, sajtó- és konferenciamegjelenés megtalálható a <http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/> honlapon.

tősen stabil, társadalmi-gazdasági viszonyainkat makacs módon befolyásoló, sorsunkat fogságban tartó jelenségre mutatunk rá – nem először és nem is egyedülként.²

A kultúra a különböző ismétlődő vagy váratlan szituációkban hozott döntéseken, viselkedésen keresztül nap mint nap stabilizálja érintkezési módjainkat, gazdálkodási, érvényesülési technikáinkat, és vezet ki különböző közösségeket adott esetben nagyon hasonló szituációkból, adott esetben nagyon eltérő irányokba. Nem szabad tehát meglepődnünk azon, hogy a kultúrát – rövidebb, technikai részletekbe belefeledkező időszakok kivételével – minden időben a gazdasági felemelkedés egyik kulcsaként emlegették a gazdasági fejlettséget kutató nagy, iskolaformáló közgazdászok és társadalomtudósok. Adam Smith, Karl Marx, Max Weber, Joseph Schumpeter, Friedrich Hayek érvkészletéből sohasem hiányoztak a kulturális (a tulajdonjogok tiszteletére, a felhalmozás etikájára, a tudásmegosztás társadalmi technológiáira és más, a gazdasági aktivitás szempontjából kulcsfontosságú) elemekre való hivatkozások. Miután a gazdasági növekedés elmélete egy ideig a tőke, a munka és a természeti erőforrások mennyisége, illetve az ezek feldolgozásának technológiai hatékonysága kiindulópontjából vezette le a gazdaság forrásait, előbb a humán tőke fontosságát fedezte fel újra, majd explicit módon is az intézményi rendszer és a kulturális beágyazottság vizsgálatához nyúlt vissza.

Érdekes módon a gazdasági kultúra „újrafelfedezéséhez” több esetben is a nagyobb sokkok elemzése vezetett el.³ Francis Fukuyama (2001) szerint például a kulturális tényezők szerepének vizsgálatára sarkallt az államszocializmusból a piacgazdaságba átalakuló országok sikerességének vagy sikertelenségének elemzése is. Az történt ugyanis, hogy miközben a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet végső soron nagyon hasonló gazdaság-szervezési elvek és intézmények bevezetését hozta, az átmenet gyorsasága, eredményessége, robusztussága tekintetében mégis óriási különbségek vannak még az egyes európai országok között is (vö. Szlovénia, Bulgária, Szlovákia, Ukrajna és a balti országok tapasztalatait), nem beszélve a volt Szovjetunió közép-ázsiai tagköztársaságainak vagy Mongóliának, esetleg Kínának az esetéről. Legutóbb a közgazdasági Nobel-díjas George Akerlof és szerző-

---

² Lásd Hankiss (*et al.* 1982); Hankiss (2009); Kopp (szerk. 2008). A szó klasszikus értelmében ebben a tanulmányban nemcsak értékekről van/lesz szó, hanem alapértékek és attitűdök sajátos kombinációjáról is. Az értékek és attitűdök közötti különbségtételről lásd például Andorka (2006: 16. fejezet), valamint Spéder (2006) kiegészítését a hivatkozott fejezethez.

³ Leszögezve persze, hogy a makroökonómia főárama mellett az intézményi gazdaságtan mindig is fontos szerepet tulajdonított az intézményeknek és azok kulturális beágyazottságának (North 1990).

társa Robert Shiller, a Yale Egyetem tanára hívják fel a figyelmet arra, hogy a gazdasági világválság sem érthető meg kulturális beállítottságok ismerete nélkül. Sőt, egyenesen amellet érvelnek, hogy a racionális kalkulus mellett, azokkal párhuzamosan – ahogy ők fogalmazznak – ösztönös beállítottságok, zsigeri életkedv mozgatják az emberi gazdasági tevékenységet.⁴

A mai magyar gazdaságpolitikai vitákban is elterjedőben van az a felismerés, hogy a gazdasági növekedés tartós növekedési pályáról történt letérése, amelyre ebben az évtizedben került sor, csak részben írható a fundamentumok vagy a nemzetközi konjunktúra alakulásának rovására. Maga a költségvetési ciklus, a hiány kialakulása és kezelési módja tünet, a gazdaság tág értelemben vett politikai beágyazottságából következik, a „húzd meg – ereszd meg” politikája nem érthető meg a tágabb értelemben vett intézményi-kulturális közeg vizsgálata nélkül.⁵ Mindjárt az elején leszögezem: mi sem áll távolabb tőlünk, mint hogy a gazdasági bajok okait a lakosság attitűdjeiből vezessük le. Az efféle kiindulópontok eddig mindig tarthatatlan politikai következtetésekhez vezettek: a szocialista embertípus megteremtésének igényétől a kulturális forradalmakig; egytől egyig embertelen rezsimeket hoztak. Meg kell azonban tudnunk, mi lehet az újra és újra felbukkanó és széles körű intézményi hatékonytalanság oka: az intézmények tervrajzával, esetleg az intézményeket körülvevő társadalmi beágyazottságban van a hiba, netán az egyes intézményeket működtető emberekkel van baj? Írásunkban csak részben fejtjük ki, de véleményünk szerint mindhárommal baj van. Ez a tanulmány ugyanakkor a középső tényezőre fókuszál: a gazdasági intézmények társadalmi-kulturális beágyazottságára. Ezért itt és most ezt tüntetjük fel a legfontosabbnak.

Elemzésünk egy empirikus kutatás eredményeit foglalja össze. Az egyszerű, gyorsjelentésszerű adatközlésnél – szándékaink szerint – továbblépünk: igyekszünk a magyarországi és nemzetközi empirikus szociológiai adatfelvételek tapasztalatait tágabb értelmezési kerethez, afféle középszintű elméleti sémába illeszteni. Ha úgy tetszik, az empirikus szociológiai eszköztárral összeszedhető tényelemeket ajánljuk fel abban a reményben, hogy azok majd tágabb eszmetörténeti/társadalomtörténeti keretekben is megtalálhatják a helyüket, bár ez utóbbi szisztematikus, aprólékos végiggondolására máso-

---

⁴ Könyvük címe „*Animal spirits. How human psychology drives the economy and why it matters for global capitalism*” több értelmezést is lehetővé tenne. A szövegből azonban eléggé egyértelmű, hogy az életvágyból levezetett reakciókat teszi a racionális kalkulussal egyenrangú magyarázó tényezővé (Akerlof–Shiller 2009).

⁵ Lásd például: TÁRKI–KOPINT–TÁRKI (2009); Hankiss (2009); Györfy (2007).

kat hivatottabbnak tartunk.⁶ A szociológiai tudományban szokásos, bár az értékek és az attitűdök közötti nem teljesen egyértelmű különbségtétel (lásd Spéder 2006) szerint a mi elemzésünk valahol a kettő „között” helyezkedik el, bár különbséget tesz értékek és attitűdök között.

2. Kiindulópontok: szekularizált értékek, zárt gondolkodású, magába forduló társadalom

A magyar értékrendszer vizsgálatához Ronald Inglehart és munkatársai világméretű kutatásából indultunk ki. Ők azért gyűjtik a *Nemzetközi Összehasonlító Értékvizsgálat (World Values Survey, WVS)* adatait 1981 óta, hogy két dimenzióban osztályozzák az egyes országokban „uralkodó” attitűdöket és azok változásait (lásd Inglehart 1997; Inglehart–Baker 2000; Inglehart–Welzel 2005). Értelmezésükben a társadalmak értékrendszerete egyfelől a tradicionális és a szekularizált/modernizált értékek mentén, másfelől pedig a nyers materiális túlélés és az önkifejeződés dimenziójában különbözik egymástól. Értékvizsgálatunk eredményei szerint Magyarországra az önkifejezési értékek alapján inkább a zárt, a világi-rationális értékek alapján pedig inkább a rationális/szekuláris gondolkodásmód jellemző. Az ingleharti mintát követve készített térképeinken a magyar gondolkodásmód a nyugati kultúra magjától távol, az ortodox kultúrához közel helyezkedik el.⁷

Mi is jelent mindez a mai magyar értékrendszerre vonatkozóan? Az önkifejezési értékek (más megfogalmazásban a nyitottság/zártság) dimenziójának elemei alapján mi, magyarok, a nyugat-európai nem poszt szocialista országok átlagához viszonyítva:

- kevésbé tartjuk fontosnak a civil és politikai szabadságjogokat;
- kisebb mértékű a mindennapi aktív politikai szerepvállalásunk;
- kevésbé toleráljuk a másságot;
- értékrendszerünkben kisebb szerepet játszanak az önmegvalósítási értékek;
- kevésbé bízunk másokban.

---

⁶ Először is: a magyarországi értékpszichológia a magyar szociológiai tudomány önálló ága, számos fontos, itt külön nem elemzett teljesítménnyel (részletek: Andorka 2006: 16. fej.). Az értékpszichológiai kutatások fontosabb állomásait Hankiss (*et al.* 1982); Füstös–Szakolczai (1999); illetve Varga (2003) jelölik ki. Másodsorban: Magyarországon nagy hagyománya van a sajátos, magyar társadalmi értékrendszer nem szociológiai kutatásának. Reméljük, ha egyszer majd valaki Illyés Gyula (1938) vagy Bibó István (1981) nyomán a 20. század értékzavarainak leírásához hasonló alaposítással megírja a magyar társadalom rendszerváltás utáni értékválságának összefoglaló elemzését, jó hasznát veszi majd az eredményeinknek.

⁷ Lásd Keller (2009a), valamint Keller Tamás *Magyarország a világ értékterképén* c. tanulmányát ebben a kötetben.

A fenti magyar mutatók (az általánosított bizalom kivételével) a nem ortodox posztszocialista országokénál is rosszabbak (1. táblázat).

1. táblázat. Egyes, az önkifejezés/túlélés tengelyen mért mutatók értékei Magyarországon és három másik európai országcsoportban

Országcsoport	Zárt/nyitott gondolkodás index	Civil és politikai szabadságjogok	Általánosított bizalom	Sors irányítása	Politikai szerepvállalás	Tolerancia
1. Nyugati, nem posztszocialista országok	2,12	0,17	0,37	0,14	0,57	0,22
2. Posztszocialista országok	-0,05	0,08	0,19	0,10	0,32	0,09
3. Magyarország	-1,37	0,03	0,25	0,08	0,14	0,06
4. Ortodox országok	-1,07	0,05	0,20	0,12	0,15	0,04

Magyarázat: 1. Nyugati kultúrához tartozó, nem posztszocialista országok: AU, AT, BE, CA, DE, DK, ES, FI, FR, IE, IS, IT, LU, MT, NL, NZ, PT, SE, UK, US; 2. Nyugati kultúrához tartozó posztszocialista országok: CZ, EE, HR, LT, LV, SI, SK, PL; 4. Ortodox országok: BY, BG, CY, MK, MD, RO, RU, SP, UA. Az országokat jelölő betűkombinációk feloldása a Függelék F1. táblázatában található.

A zárt/nyitott gondolkodás indexének értékét az egyes alább felsorolt index-elemek z-score értékeinek összege adja.

Civil és politikai szabadságjogok indexe: azok aránya a társadalomban, akik az első vagy második helyen jelölik meg a szólásszabadság védelmének fontosságát egy négy tételt tartalmazó felsorolásból. A lista többi eleme: rendet tartani az országban; több beleszólást adni az embereknek a kormánydöntésbe; küzdeni az áremelkedés ellen.

Bizalom: azok aránya a társadalomban, akik szerint a legtöbb emberben meg lehet bízni.

Sors irányítása: azok aránya a társadalomban, akik 10-es kóddal választottak egy olyan, 1-től 10-ig terjedő skálán, ahol az 1-es jelentése: „semmi lehetőségem nincsen sorsom irányítására”, a 10-esé pedig: „nagyon sok lehetőségem van sorsom irányítására”.

Politikai szerepvállalás: azok aránya a társadalomban, akik életük során valamikor írtak alá petíciót.

Tolerancia: „Mennyire tartja megengedhetőnek a homoszexualitást?” A nagyon megengedők aránya, 10-es kód az 1-től 10-ig terjedő skálán.

Európai összehasonlító vizsgálatunk során számos, az értéktér leírására alkalmas dimenzió közül a magyar adatok jellemzésére négy olyan dimenziót választottunk ki, amelyek alkalmasak lehetnek a közösségi érintkezés elemzésére, és a gazdasági együttműködés rendszere szempontjából közvetlen

érvényességgel bírhatnak⁸. Kutatásunk eredményeit megelőlegezve azt mondhatjuk, hogy

- a magyar társadalom bizalomhiányos;
- nagyon kevésbé fogadja el az egyenlőtlenségeket;
- felemás viszonyban van a korrump magatartás megítélését illetően; és
- alulértékeli az állami szolgáltatások adóárát, ezáltal magasabb elvárásokat fogalmaz meg az állammal szemben, mint amilyeneket az teljesíteni tudna.

A magyar helyzet nem mindegyik dimenzióban tartozik a nemzetközileg leginkább „kedvezőtlenek” közé.⁹ de ebben a kombinációban azonban sajátos, nehezen kibogozható együttest alkotnak, amelyek összefonódva, egymást erősítve destruktívan hatnak a tágabb értelemben vett politikai közösség egészséges működésére és túlélési képességére. Ahhoz, hogy a négy területen bemutassuk a magyar sajátosságokat, el kell indulnunk valamelyiktől; mi erre a célra – részben intuitív alapon – a bizalom/bizalmatlanság relációt (tágabb értelemben pedig a társadalmi-tőke-ellátottságot) választottuk ki. Úgy véljük – és a kutatás zárótanulmányában is emellett érvelünk (lásd Tóth 2009) –, hogy ez a tényező az összes többinek a magyarzatában szerepet játszik valamilyen módon, és ez egy olyan tulajdonság, amely a többi felsorolt dimenzióknak nem sajátja.

3. Bizalomhiány a mai magyar társadalomban és másutt Európában

A WVS 4. és 5. hullámából összevontan állítottuk elő az általánosított bizalomnak a 2. táblázatban bemutatott adatait. Az eredmények szerint az országokat négy csoportba sorolhatjuk, amelyek között Magyarország az alsó-középső csoportba tartozik az általánosított bizalom terén.

---

⁸ Később kiderült, hogy ezek a dimenziók lényegében megegyeznek az Akerlof és Shiller által felírt zsigeri reakciók négy területével. Akerlof és Shiller (2009) a következőképpen nevezi ezeket: (1) bizalom és a bizalom multiplikátorai, (2) méltányosság, (3) korrupció és rosszhiszteszség, (4) pénzüllúzió. Náluk szerepel egy ötödik tényező is, amely azonban nem annyira az emberi zsigeri reakciók tárgyaira, hanem bizonyos kognitív mechanizmusokra utalva neveznek el: (5) történetekben gondolkodás. Magyarul talán analógiás gondolkodásnak kellene fordítanunk.

⁹ Hogy mi a „kedvezőtlen”, az természetesen definíció kérdése. Szerintünk a bizalom a bizalmatlansággal, a normakövetés a normaszegéssel, a civil önállóság az állami függéssel és az egyenlőtlenség/hatékonyság összefüggés pragmatikus felfogása az egyenlőtlenség feltétel nélküli elutasításával szemben elsőbbséget élvez, „kedvezőbbnek” tekinthető.

2. táblázat. *Általánosított, a társadalom többi tagjába vetett bizalom, illetve az intézményekbe vetett bizalom Európában az 1990-es évek végén és 2005 táján*

Ország	Általános (mások iránti) bizalom, %			Ország	Intézményi bizalom*, indexérték		
	1999–2000 táján (EVS)	2005 táján (WVS)	Összevont, átlag		1999–2000 táján (EVS)	2005 táján (WVS)	Összevont, (átlag)
Dánia	67	–	67	Finnország	2,64	2,68	2,66
Svédország	66	68	67	Dánia	2,59	–	2,59
Finnország	58	59	58	Portugália	2,58	–	2,58
Svájc	–	54	54	Írország	2,57	–	2,57
Hollandia	60	45	53	Luxemburg	2,57	–	2,57
Fehéroroszország	42	–	42	Svédország	2,51	2,52	2,51
Izland	41	–	41	Svájc	–	2,51	2,51
Észak-Írország	40	–	40	Málta	2,51	–	2,51
Németország	35	37	36	Ciprus	–	2,49	2,49
Írország	35	–	35	Ausztria	2,41	–	2,41
Ausztria	34	–	34	Szlovákia	2,41	–	2,41
Olaszország	33	29	31	Hollandia	2,51	2,26	2,38
Nagy Britannia	30	30	30	Nagy Britannia	2,38	2,34	2,36
Spanyolország	39	20	30	Spanyolország	2,33	2,38	2,35
Belgium	29	–	29	Németország	2,41	2,24	2,33
Ukrajna	27	28	27	Olaszország	2,35	2,28	2,32
Luxemburg	26	–	26	Franciaország	2,36	2,27	2,31
<i>Magyarország</i>	22	29	26	Lengyelország	2,42	2,17	2,30
Oroszország	24	26	25	Horvátország	2,29	–	2,29
Litvánia	25	–	25	Belgium	2,28	–	2,28
Bulgária	27	22	25	Fehéroroszország	2,28	–	2,28

Ország	Általános (mások iránti) bizalom, %			Ország	Intézményi bizalom*, indexérték		
	1999–2000 táján (EVS)	2005 táján (WVS)	Összevont, átlag		1999–2000 táján (EVS)	2005 táján (WVS)	Összevont, (átlag)
Csehország	24	–	24	Lettország	2,27	–	2,27
Észtország	23	–	23	Litvánia	2,27	–	2,27
Horvátország	21	–	21	Románia	2,32	2,21	2,27
Málta	21	–	21	Ukrajna	2,29	2,21	2,25
Franciaország	22	19	20	Észtország	2,24	–	2,24
Szlovénia	22	18	20	Bulgária	2,17	2,27	2,22
Görögország	19	–	19	Szlovénia	2,32	2,11	2,21
Lengyelország	19	19	19	Oroszország	2,16	2,25	2,20
Moldova	–	18	18	Moldova	2,27	2,08	2,17
Lettország	17	–	17	Magyarország	2,22	2,07	2,15
Szlovákia	16	–	16	Csehország	2,11	–	2,11
Szerbia	–	15	15	Szerbia	2,16	2,02	2,09
Románia	10	20	15	Izland	–	–	n. a.
Portugália	10	–	10	Észak-Írország	–	–	n. a.
Ciprus	–	10	10	Görögország	–	–	n. a.

Forrás: European Values Study (EVS) 1999–2000 alapján Schaik (2002), illetve a WVS 4. és 5. hulláma alapján saját számítások.

Megjegyzések: Az országok az összevont általánosított bizalom indexe szerint vannak sorba rendezve. A spanyol és svájci WVS-adat 2007-ből, a magyar pedig 2009-ből származik.

*Az intézményi bizalom indexét a WVS 4. hullámában kilenc (a hadsereg, a sajtó, a televízió, a szakszervezetek, a rendőrség, a kormány, a politikai pártok, az országgyűlés, a köztisztviselők), a WVS 5. hullámában pedig tíz (a hadsereg, a sajtó, a televízió, a szakszervezetek, a rendőrség, a kormány, a politikai pártok, az országgyűlés, a köztisztviselők és a bíróság) intézménybe vetett (négyfokú skálán mért) bizalmi indexek átlagaiból nyertük. (Ahol mindkét hullámra voltak adatok, ott a két év átlagát, ahol csak az egyik évre, ott az adott év adatát vettük tekintetbe.)

A megkérdezettek mintegy negyede vallja azt, hogy „a legtöbb emberben meg lehet bízni”, miközben a válaszadók mintegy háromnegyede szerint „az ember sohasem lehet elég óvatos”. A bizalmi szint Európán belül általában Skandináviában a legmagasabb, a kontinensen magasabb, mint a déli országokban, viszont a posztoszocialista országokban általában alacsonyabb, mint a hozzájuk térben amúgy közel eső európai országokban (érdemes összevetni például a balti országok adatait a skandináv országokéval).¹⁰ Ebben az értelemben a magyar adatok illeszkednek a nemzetközi eloszlásba. Érdeemes megfigyelni, hogy a dánok, a svédek, a finnek, a svájciak és a hollandok körében a másokban bízók aránya mintegy 50–70%, míg a ciprusi, portugál, román, szerb, szlovák, lett, moldovai, lengyel és görög társadalmakban mindössze 20% alatti ez az arány.

Az ún. általánosított bizalomra vonatkozóan különbözőféleképpen feltett kérdésekre adott válaszok megoszlása nem mindig konzisztens (Giczi–Sik 2009). Összességében azonban az eltérő módszertannal készített kutatások is azt mutatják, hogy a magyar lakosság általános bizalmi szintje alacsonyabb, mint Nyugat-Európában.

Ugyanakkor az intézményi bizalom indexének rangsorában Magyarország még ennél is lényegesen alacsonyabb pozíciót foglal el, mint az általános bizalom rangsorában. Előbbi tekintetében csak – némiképpen meglepő módon – a cseh és (kevésbé meglepő módon) a szerb lakosság bízik kevésbé az intézményeiben.

4. Kiben nem bízunk?

Az „általánosított bizalom” elemzéséhez feltett kérdéshez képest engedékenyebb és a bizalom fokozatait is megragadó kérdés négyfokú skálán mért válaszmegoszlása (TÁRKI *Gazdasági kultúra 2009* c. vizsgálat) szerint a bizalom rádiusza¹¹ szűk: tízből hét magyar bízik meg (óvatosan) szomszédainak, távolabbi ismerőseinek és munkatársainak legalább a többségében, a többiek legfeljebb csak az említett csoportokból ismert emberek kisebb részét tartja megbízhatónak. A magyarok több mint fele, 56%-a még ennek az „engedékeny” definíciónak az alapján is bizalmatlan: ekkora azok aránya, akik szerint az emberekben egyáltalán nem, vagy alapvetően nem lehet megbízni.

---

¹⁰ A 2. táblázatban mindazonáltal szerepel két olyan adatpont (Fehéroroszországé és Szlovéniáé), amelyek további vizsgálatot igényel majd. Szlovéniát „bizalomtelibbnek”, Fehéroroszországot pedig „bizalmatlanabbnak” gondolnánk első megközelítésben.

¹¹ Lásd Fukuyama (1997).

Ezek az adatok nemzetközi összehasonlításban is inkább a szűk bizalmi rádiuszú országokhoz sorolnak bennünket.

A bizalmatlanság szintjét erőteljesen befolyásolja a megkérdezett társadalmi-gazdasági helyzete: a magasabb iskolázottságúak jobban (54%), az alacsonyabb iskolázottságúak kevésbé (38%) bíznak meg másokban, és az anyagi-vagyoni jólét szintjének emelkedésével is hasonló mértékben nő a másokban bízók aránya. Ugyanakkor a nemzetközi összevetés részletesebb adatai azt mutatják, hogy mi, magyarok nem azért vagyunk bizalmatlanabbak, mert szegényebbek vagy összességében alacsonyabb iskolázottságúak vagyunk másoknál. Az adatok szerint a bizalmatlanság a különböző iskolázottsági és jövedelmi-vagyoni csoportokban is alacsonyabb annál, ami sok nyugat-európai országban jellemző.

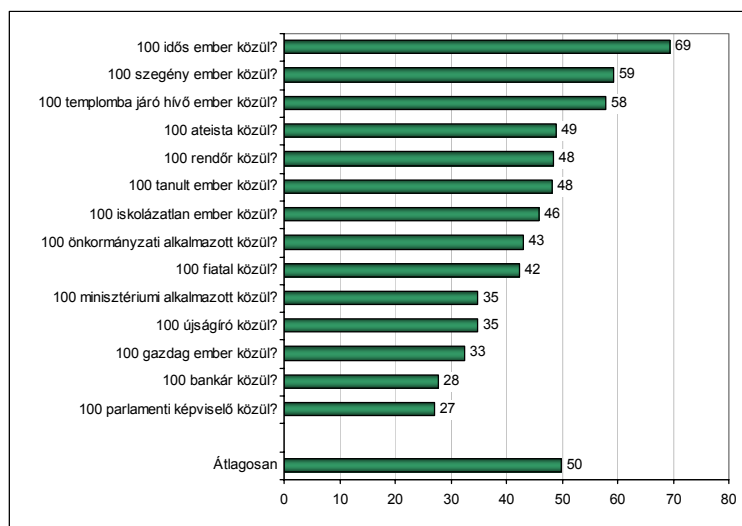
Általában az idegenekkel kapcsolatos bizalom függ attól, hogy milyen ismereteink vannak az adott egyénekről vagy társadalmi csoportokról (Bernát 2009). Nagy általánosságban a megkérdezettek minden második embertársukat tartják megbízhatónak (százból ötven embert, lásd *1. ábra*).

Egyik legbiztosabb „iránytűnk” az életkor: jobban bízunk az idősebbekben, mint a fiatalokban (százból csaknem hetven időst, viszont negyvennél alig több fiatalot tartunk megbízhatónak). Mindezt a fiatalok és az idősebbek is így gondolják.

Jóval bizalmatlanabbak vagyunk a gazdagokkal, mint a szegényekkel szemben (bár a jobb vagyoni helyzetűek kevésbé bizalmatlanok a gazdagokkal szemben), és az ateistákkal mint a hívő emberekkel szemben (különösen a templomba járók vannak így ezzel nagyobb arányban). S nem bízunk jobban az iskolázottabbakban sem az iskolázatlanokhoz képest: bár a felsőfokú végzettségűek általában jobban bíznak másokban, de közöttük általános az a vélekedés, hogy az iskolázottság önmagában nem emeli a bizalomra érdemesség szintjét.

A közbizalom állapota szempontjából legsúlyosabb megállapításunk, hogy pontosan azokkal a foglalkozásokkal szemben drámaian alacsony az átlagember bizalma, akikben pedig nagyon fontos lenne bízunk: a parlamenti képviselőkkel szemben (akikre a sorsunkat meghatározó döntéseket ruházzuk át), a bankárokkal szemben (akikre a pénzünket bizzuk) és az újságírókkal szemben (akiktől pedig a hiteles tájékoztatást várhatnánk el).

1. ábra. Kikben bízunk és kikben nem? – 100 emberből hány megbízható az alábbi csoportokból?

Forrás: TÁRKI Gazdasági kultúra 2009 vizsgálat.

Megjegyzés: A kérdés így hangzott: „Általában mennyire tartja megbízhatónak az embereket? Ön szerint 100 ember közül általában hány megbízható? És 100 iskolázatlan ember közül? És... stb.” Az ábra az említett csoportokon belül megbízható emberek átlagos számát mutatja.

5. A közbizalom(hiány), kooperáció(hiány) szolidaritás(hiány)

A társadalom normális működése szempontjából nagyon fontos az is, hogy az állampolgárok mennyire bíznak a társadalom intézményeinek működésében. Például egyet nem értésük esetén elhiszik-e, hogy a bíróság a leghatékonyabb módja a viták rendezésének; hogy gyermekeik jó helyen vannak az iskolában; hogy rossz közérzetük esetén helyesen teszik, ha orvoshoz fordulnak; vagy éppen a befizetett adóikat valóban arra a célra használják-e, amire tőlük azokat elkérték.¹²

¹² A bizalomhoz persze elsősorban az kell, hogy maguk a szóban forgó intézmények ténylegesen – legalább többé-kevésbé a főbb alpcéljaikkal összhangban működjenek, amelyek érdekében létrehozták őket, és ha esetenként ettől eltérnek, képesek legyenek önerejükkel korrigálni működési gyakorlatukat (pl. Rothstein 2004). Ez azonban már egy másik elemzés tárgya lehet. A

Vizsgálatunk szerint 2009 tavaszán (is) alacsony a magyar lakosság intézmények iránti bizalma (Tóth 2009).

- Magyarországon a megkérdezettek a legkevésbé a politikai szereplőkkel (kormány, politikusok, ellenzék, Országgyűlés) iránt vannak bizalommal. A lakosság, tízfokú skálán átlagosan 2–3 pontra értékeli a politikai intézmények iránti bizalmát. Ez, mint fent jeleztük, részben arra utal, hogy az emberek mennyire hisznek az intézményeknek és személyeknek, de részben jelelheti azt is, hogy milyen mértékben remélik, hogy problémáikhoz segítséget kapnak tőlük. Bármelyik is legyen a tényleges értelmezés, a *politika iránti bizalmatlanság* nyilvánvalóan nagyfokú.

- Meglehetősen bizalmatlan (3,5–4 pont) a lakosság a sajtóval, a szakszervezetekkel vagy a jogrendszerrel szemben. A „bizalom” nyilván mást és mást jelent ezen intézmények esetében is. Ha részletesebben elemeznénk, a sajtó esetében természetesen a hírek/információk hitelességével kapcsolatos kételyekre kellene rákérdeznünk, a szakszervezetek kapcsán az ügyek elintézésére és az érdekvédelemben való bizalomra kellene gondolnunk, a jogrend esetében pedig az igazságszolgáltatás működésére.¹³

- A közintézmények közül az Állami Számvevőszék, a rendőrség vagy a Magyar Nemzeti Bank tartoznak azok közé az intézmények közé, amelyek iránt az általános bizalmatlanság viszonylag kisebb,¹⁴ de velük szemben is a középérték alatti az átlagos bizalmi szint.

Ez a fajta bizalmatlanság időben növekedett. Közvetlenül összehasonlítható adataink 2000-ből állnak rendelkezésre, és ez alapján az elmúlt évtizedben jól érzékelhetően romlott az intézmények iránti bizalom Magyarországon. A sajtón kívül minden intézmény esetében (ahol van összehasonlításra lehetőség) 10 százalékpont körüli mértékben nőtt az alapvetően bizalmatlanok aránya, a kormány esetében azonban jóval nagyobb, 23 százalékpontos a bizalomvesztés mértéke (Bernát 2009).

Közzjő és Kapitalizmus Intézet 2008-as jelentésének kulsgondolata éppen ez: „*nem bízunk senkiben*” (KKI 2009: 37).

¹³ A bizalmatlanságot e három területen amúgy viselkedési változók alapján lehetne igazán vizsgálni (a politikai napilapok esetében a példányszám adatainak változása, a szakszervezetek esetében a tagsági, szervezetségi mutatók, a jogrend terén pedig a ténylegesen jogi esetté váló jogsérelmek aránya lehetne útmutató).

¹⁴ Ugyanebbe a csoportba sorolható egy nem létező intézmény is, a Nemzeti Közpénzügyi Hatóság, amelyet „tesztelési” céllal vettünk be a listába, így nem meglepő, hogy ezen intézmény esetében a legmagasabb (25%) a „nem tudja, nem válaszol” válaszok aránya. Másképpen viszont meglepően sokan, a megkérdezettek 75%-a képes volt véleményt formálni ennek a nem létező intézménynek a bizalomra érdemességéről, meghozza úgy, hogy ezt az intézményt is némileg alacsonyabb szintű bizalom övezi, mint például az ÁSZ-t vagy az MNB-t.

Mindebben nyilvánvalóan szerepet játszik az is, hogy a vizsgált időszak elején és végén az éppen kormányzó pártok népszerűsége lényegesen eltér egymástól. Nem triviális azonban, hogy egyik vagy másik politikai párt népszerűségének közvetlen összefüggést kellene-e mutatnia a közintézmények iránti bizalom alakulásával. Ez inkább valószínűleg a közintézményi szféra túlpolitizáltsága miatt lehet így, ami a bizalmi viszonyok tekintetében inkább „súlyosbító körülmény”.

A bizalomhiány egyszerre lehet oka és következménye annak, hogy nagyon alacsony nálunk a társadalmi kapcsolattartás szintje. Aki nem, vagy nem nagyon bíz meg másokban, az nem fog összejárni másokkal, de aki nem jár össze másokkal, annak nem is lesz módja megtapasztalni a társas kapcsolatok bizalomerősítő erejét. Adataink szerint a magyar mutatók nemcsak az általánosított (a „többiek” irányába megnyilvánuló) bizalom tekintetében alacsonyak, hanem a társadalmi tőke aktív participációs elemeinek a tekintetében is. Más országokkal összevetve keveset járunk össze a szomszédainkkal (Európában a legkevesebbet!) és a barátainkkal (Európában csak az észti és a máltai adat múlja alul a magyart). Összességében nagyon kicsi a hajlandóságunk arra is, hogy másoknak segítséget nyújtsunk: a családon belüli, valamint a betegek és fogyatékkal élők, az idősek, szomszédok és bevándorlók felé gyakorolt segítségnyújtás adataiból készített index kifejezetten Magyarországon a legalacsonyabb Európában (Giczi–Sik 2009). Mindezekon felül nagyon alacsony Magyarországon a civil aktivitás szintje (pl. a civilszervezetek tagságának aránya) is. A civilszervezetek aktív tagságának aránya az Európai Unión belül Svédországban és Finnországban a legmagasabb, Bulgária és Románia mellett Magyarországon a legalacsonyabb (Giczi–Sik 2009: 70).

6. Magánerkölcsök és közbűnök? (Hogyan vélekedünk mások normakövetéséről?)

Akerlof és Shiller (2009) felhívják a figyelmet arra, hogy a bizalomnak multiplikátor hatása van. Ez azt jelenti, hogy abban a közegben, amelyben joggal bízhatunk más emberekben és más gazdasági partnerekben, a bizalom továbbgyűrűzik tranzakcióink számosságát és eredményességét illetően is.¹⁵

---

¹⁵ Akerlof és Shiller (2009) példái elsősorban az üzleti bizalmi index multiplikátor hatására vonatkoznak. Könnyű azonban belátni, hogy az üzleti bizalmi (*confidence*) index sokféleképpen függ össze a többi gazdasági szereplő várható reakcióinak megítélésével. Elég csak arra gondol-

Csakhogymiképpen az általános bizalom pozitív multiplikatorként működik, a bizalomhiány negatív spirálba is torkollhat. Azt, hogy mennyire bízunk másokban, alapvetően befolyásolja, hogy milyen képünk/elképzelésünk van arról, hogy mások egy adott szituációban hogyan viselkednének – és fordítva: az, hogy milyen várakozásaink vannak mások bizonyos kritikus szituációkban tanúsított viselkedését illetően, egyben a beléjük vetett bizalmunknak is a fokmérője. Vagyis: a többiekkel kapcsolatos negatív várakozásaink akkor is rombolják normáinkat, ha egyébként fontosnak tartjuk az általános erkölcsi normákat.

3. táblázat. *Mit tenne Ön és Ön szerint a többség, ha találnának egy pénztárcát az utcán? (%)*

Mit tenne a kérdezett?	A kérdezett szerint mit tenne a többség?		
	Eltenné	Nem tenné el	Összesen
Eltenné	15	0	15
Nem tenné el	65	20	85
Összesen	80	20	100

Forrás: TÁRKI Gazdasági kultúra vizsgálat 2009.

Megjegyzés: a „nem tenné el” opció alesetei: otthagyná, visszajuttatná, leadná a rendőrségen, az önkormányzatnál vagy más közeli helyen.

Ennek illusztrálására tekintsük egy 2009 tavaszán végzett kísérletünk eredményeit! A Gazdasági kultúra kutatás kérdezése során azt vizsgáltuk, hogy a magyarok hogyan viselkednének egy olyan szituációban, amikor egy elhagyott pénztárcát találnak az utcán, illetve mit gondolnak, hogyan viselkednének mások ugyanebben a szituációban (3. táblázat).

A kérdezettek válaszaiból kiderül:

- a magyarok 15%-a állítja, hogy minden további nélkül eltenné a pénztárcát, és ugyanezt feltételezi mindenki másról is;
- csak minden ötödik magyar nyilatkozik úgy, hogy ő maga is tisztességesen járna el, és másokról is ezt feltételezi;
- közel kétharmaduk úgy véli, hogy miközben ő tisztességesen járna el (nem tenné el a pénztárcát, hanem vagy a rendőrségen, vagy az önkormányzatnál, vagy egy szomszédnál leadná), a többiek inkább eltennék maguknak a pénztárcát.

---

nunk, hogy a gazdaság szereplői számára a gazdaságpolitikai jelzések hitelességéhez mennyire szükséges a gazdaságpolitikába vetett bizalom (*trust*) is.

Mit is jelent mindez? Azt, hogy a magyarok kétharmada (joggal vagy jogtalanul, nem tudjuk pontosan) úgy gondolja, hogy ő ugyan tisztességes, de a többiek nem. Felmerül azonban a kérdés, hogy milyen kalkulus vezérli ilyen feltételek mellett a szereplőket. Akik azt mondják, hogy ők maguk is eltennék a pénztárcát, és a többiek is ekképpen viselkednének, valószínűleg így is gondolják, és valószínűleg ténylegesen is így viselkednének. De hogyan okoskodnak azok, akik ellentmondást látnak saját preferenciáik és az általuk másokra vonatkozóan feltételezett preferenciák között? Meddig tart vajon az, amíg ők tényleg nem teszik el azt a bizonyos pénztárcát? Elég egy-két negatív tapasztalat ahhoz, hogy másképpen viselkedjenek, mint amit magukról állítanak, vagy többre van szükség? Nem tudjuk, hol van az a küszöbérték, amikor „áttérünk”.¹⁶ Azt azonban igen, hogy a népesség kétharmada esetében nagyon sérülékeny egyensúly állhat fenn a saját viselkedésük és a másokra vonatkozóan feltételezett viselkedés között: tartósan, beavatkozás nélkül a rendszer valószínűleg inkább a negatív irányba mozdul el. Ez egy olyan mechanizmus, amely a bizalomhiány és a normaszegés között közvetlen kapcsolatot is teremthet.

7. Intézményi bizalom és korrupciós percepció

A közintézmények iránti alacsony szintű bizalom alakítása nyilván összefügg azzal a képpel, ami az adott intézmények működésének tisztaságával vagy korrupciós fertőzöttségével kialakul bennünk. Összességében minden általunk itt felsorolt intézményt valamelyest korruptnak tart a lakosság, hiszen az ötfokú skálán, ahol az 1-es az egyáltalán nem korruptnak tart, az 5-ös érték pedig a nagyon korruptnak megfelelője, a korrupciós index értékei döntően átlagosan 3 és 4 pont között változnak. Ezen belül:

- Legrosszabb a helyzet az üzleti élet és a politikai pártok körül, mivel ezeket értékelte a lakosság a korrupcióval leginkább átszótt területekként (4,1–4,2 pont), de hasonló megítélés alá esik a parlament, a központi kormányzat és a média is (3,6–3,8 pont).

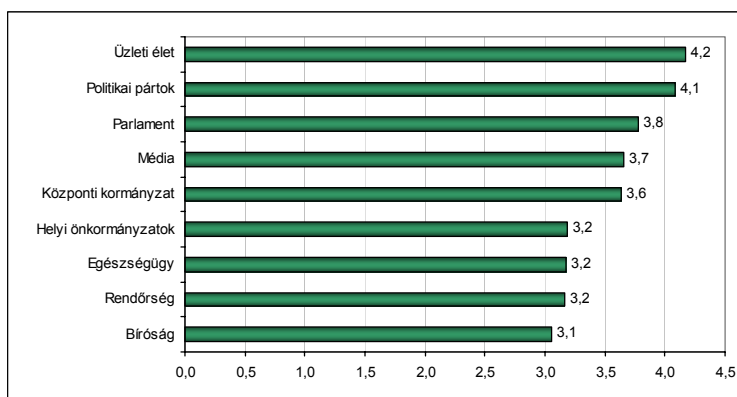
¹⁶ A közgazdaság Nobel-díjas Thomas Schellingtől (1978) származik az a feltételes preferencia formálódására vonatkozó példa, amelyben a zebrán való tilosban átkelés mechanizmusát írja le. Abból indul ki, hogy minden embernél másutt van az a küszöbérték, ahol az általános parancsot (a zebrán nem kelünk át tilosban) felülírja a többi ember viselkedésének megfigyelése. Van, akinek elég egy másik tilosban átkelő ember látványa, hogy baleknak gondolja magát, ha marad. Másoknál kettő, három stb. másik ember szükséges ehhez. Könnyű belátnunk, hogy a feltételes preferenciák viszonylagos eloszlása esetén elég akár egy normaszegő (tilosban átkelő) a „lavina” elindításához.

- Ezekből kissé elmarad, de alapvetően már inkább a korrupció felé hajlik az emberek véleménye a helyi önkormányzatok, az egészségügy, a rendőrség és a bíróságok esetén is (3,1–3,2 pont).

- Az intézmények iránti bizalom és azok vélt korrupciósága láthatóan összefügg a lakosság ítéletében: alapvetően bizalmatlanság és a korrupció szelelengi körül ezeket, különböző mértékben ugyan, de e két szempont szerint a többiekhez viszonyítva körülbelül hasonló pozícióban. Így a legkevesebb bizalom a leginkább korruptnak tartott politikai szereplőket és a médiát veszi körül (leginkább az üzleti életen kívül, amellyel kapcsolatban a bizalmat nem vizsgáltuk), a legkevesebb pedig a bíróságot (2. ábra).

Az egyes intézmények korrupciós fertőzöttségére vonatkozó becslést úgy is elvégeztettük a megkérdezetteinkkel, hogy megkértük, emeljék ki, szerintük melyik a korrupció által leginkább érintett terület. 36% emelte ki az első helyen a politikai pártokat, további 8% a parlamentet és 6% a kormányzatot. Ez így összesen együtt éppen a lakosság fele. Mintegy 30% nevezte meg általában az üzleti életet, a többi válasz megoszlott a rendőrség, az egészségügy, a helyi önkormányzatok, a média és a bíróságok között.

2. ábra. Intézmények korrupció szerinti megítélése: mennyire érinti ma Magyarországon a korrupció az alábbi intézményeket – ötfokú skálán adott válaszok átlagértékei

Forrás: TÁRKI Gazdasági kultúra 2009 vizsgálat.

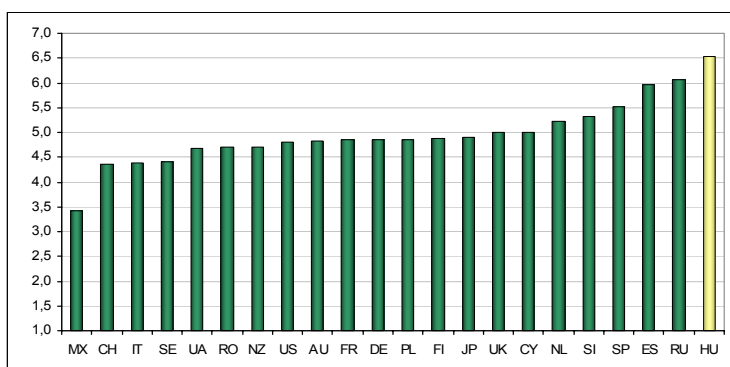
Megjegyzés: A kérdés így hangzott: „Ön hogy tapasztalta, mennyire érinti ma Magyarországon a következő területeket a korrupció? Kérem, iskolai osztályzatok segítségével válaszoljon, adjon 1-est, ha egyáltalán nem érinti, és adjon 5-öst, ha nagyon érinti a korrupció az adott területet.”

8. Bizalom és igazságosságérzet

A bizalom és a jövedelemegyenlőtlenségek megítélése közötti kapcsolat illusztrálásához tegyük különbséget a gazdasági együttműködés általános megítélésének két lehetséges felfogása között! Az egyik szerint a gazdaság szereplői egymás ellenében játszanak, egyikük meggazdagodása csak a másik rovására érhető el. Ezzel a játékelmélet fogalmaival zéró összegű játszmaként (Hankiss 1979) való felfogással szemben áll a másik a gazdasági játszmát rivalizálás mellett kooperációnak is felfogó értelmezés. Eszerint a gazdasági szereplők tevékenysége együttesen a torta növekedésével jár, így a gazdaság szereplői közül mindenkinek nőhet valamilyen (még ha nem is egyenletes) mértékben a jóléte anélkül, hogy ez mások abszolút jóléti szintjének visszaesésével járna. Nyilvánvalónak tűnik, hogy ott, ahol a gazdaságot zéró összegű játszmának fogják fel, erősebb az aktuális elosztással kapcsolatos indulat és erkölcsi megítélés is.¹⁷

3. ábra. A „csak mások kárán lehet meggazdagodni” állítással való egyetértés egyes országokban (átlagértékek egy tízfokozatú skálán)

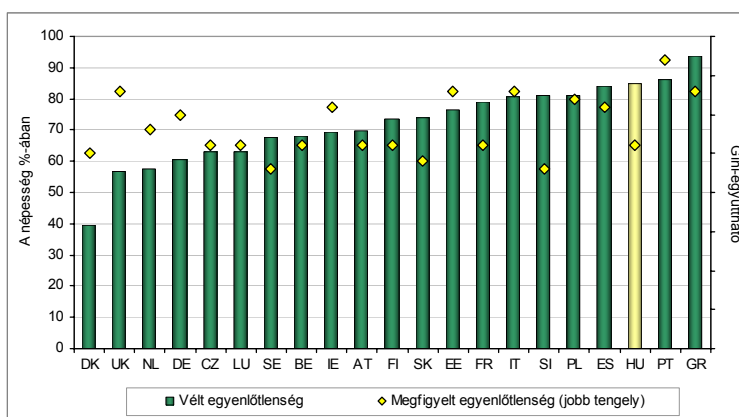
Forrás: WVS 5. hullám, saját számítás.

Megjegyzés: A kérdés azt tudakolta, hogy a megkérdezett két végletes álláspont közül melyikkel ért inkább egyet: 1 – az emberek csak mások kárán tudnak meggazdagodni; 10 – a vagyon úgy is tud növekedni, hogy mindenkinek jut belőle (a skálát ebben az ábrában – prezentációs okból – a kérdőívhez képest megfordítottuk). Az országokat jelölő betűkombinációk feloldása a *Függelék F1. táblázatában* található.

¹⁷ Az elosztás igazságosságának kérdése mindig is fontos szerepet játszott: Csányi Vilmos szerint „amióta az ember kiemelkedett az állatok közül, a szex mellett az elosztás kérdései foglalkoztatják a leginkább”. (Népszabadság 2009. szeptember 26. http://nol.hu/velemeny/20090926-velemenyunk_az_elosztasrol)

A World Values Survey legutóbbi hullámában szereplő összes európai és nem európai ország közül Magyarországon terjedt el a leginkább az a felfogás, hogy a gazdaság szereplői csak egymás rovására tudnak meggazdagodni (3. ábra).

4. ábra. A jövedelemegyenlőtlenséggel kapcsolatos attitűdök és az egyenlőtlenség mértéke (Gini-együttható)

Forrás: European Social Survey (ESS) 2. és 3. hullám (2005, 2007) és az EUROSTAT online statisztikai adatbázisa (letöltés dátuma: 2009. június 15.) alapján Lelkes (2009). Az EUROSTAT-adatok (Gini-együttható) arra az évre vonatkoznak, amikor a felmérés készült az adott országban.

Megjegyzések: Attitűd: azoknak az aránya, akik „teljesen egyetértenek” vagy „egyetértenek” a következő állítással: „A kormányzatnak csökkentenie kellene a jövedelmi különbségeket.” Az országokat jelölő betűkombinációk feloldása a *Függelék F1. táblázatában* található.

Magyarországon a jövedelmek egyenlőtlensége a többi európai országhoz képest sem túl nagy, sem túl kicsi (lásd Ward *et al.* 2009; Tóth 2005; Tóth szerk. 2008). Ugyanakkor a magyarok stabilan, a többi országhoz képest lényegesen magasabb arányban értenek egyet azzal, hogy Magyarországon „túl nagyok” a jövedelmi egyenlőtlenségek (Tóth 2008). Ez a fajta frusztráció megnyilvánul abban is, hogy az egyenlőtlenségek gazdasági növekedésben betöltött esetleges pozitív szerepét itt fogadják el (Belgium után) a legalacsonyabb arányban, továbbá abban, hogy a jövedelemegyenlőtlenség kormányzati csökkentése iránti igény is nagyon magas (Lelkes 2009, illetve 4. ábra). Magyarországon a kormányzati egyenlőtlenségcsökkentő beavatkozás társadalmi támogatottsága (a teljesen egyetértők arányával mérve) Görögországhoz képest sem túl nagy, sem túl kicsi (lásd Ward *et al.* 2009; Tóth 2005; Tóth szerk. 2008).

után a legmagasabb a vizsgált országok között (Lelkes 2009). Az okok részletes vizsgálatához nyilván egy ennél alaposabb elemzésre lenne szükség, most csak utalunk rá, hogy az ezzel kapcsolatos tanulmányok az objektív jövedelmi helyzet mellett az emberek gazdasági várakozásait, a referencia-csoportokhoz történő viszonyítást és az egyenlőtlenségi rendszer legitimitásával kapcsolatos kételyeket emeli ki (Tóth 2008). Mindazonáltal, a gazdasági játszma zéró összegűként való felfogása nyilvánvalóan szintén szerepet játszik ebben a nagymértékű egyet nem értésben.

A 2009. tavaszi (csak Magyarországra összpontosító) vizsgálatunk visszaigazolja az előbbi nemzetközi összehasonlításokat. A jövedelemegyenlőtlenségeket a magyarok általában rossznak tartják: a felnőtt lakosság közel háromnegyede (72%) teljesen egyetért azzal a véleménnyel, hogy ma Magyarországon túl nagyok az emberek jövedelmei közötti különbségek. Ezzel egybeesik az is, hogy a lakosság közel kétharmada (64%) nem ért egyet azzal, hogy a nagy jövedelmi egyenlőtlenségek szükségesek a gazdaság fejlődéséhez.¹⁸

A mai magyar jövedelemkülönbségeket túl nagynak tartók aránya...

- ...emelkedik az életkor növekedésével, de alapvetően minden korosztályban magas (a 35 év alattiak 67%-a, a 65 év felettiak 79%-a vélekedik így);
- ...az iskolázottsági szint emelkedésével csökken, de itt is alapvetően minden csoportban többségben vannak (a legfeljebb általános iskolát végzetek 76%-val szemben a diplomások 59%-a osztja ezt a nézetet);
- ...a jóléti-vagyoni helyzetük alapján a jobb helyzetűek körében alacsonyabb, a jóléti szint csökkenésével pedig egyre magasabb;
- ...csökken azok körében, akik a tíz év múlva várható jövedelmi-élet-színvonalbeli kilátásaik alapján stabil helyzetűek vagy felfelé mobilak (Bernát 2009).

9. Egyéni és társadalmi felelősségvállalás, bizalom és kockázatkerülés

Ebben a fejezetben (miközben bemutatjuk az állami és közösségi megoldások iránti elkötelezettség magyar és európai összehasonlító adatait), abból indulunk ki, hogy az állami jóléti újraelosztás feladata, hogy csökkentse a munka-

---

¹⁸ Utóbbi kérdésben azonban az elmúlt tíz évben csökkent a lakosság „ellenállása”: 1999-ben az ISSP magyarországi felmérésében még a magyar lakosság háromnegyede (76%) nyilatkozott úgy, hogy a jövedelemkülönbségek nem szükségesek.

erő-piaci, jövedelmi kockázatok lehetséges negatív egyéni/háztartási hatásait. Az állam tehát (ha a feladatának megfelelően jár el) eszköz a bizonytalanság és kockázat csökkentésére. Ha ezt elfogadjuk, akkor könnyen belátjuk, hogy nagyobb fokú állami/közösségi beavatkozás iránti szükséglet elsősorban ott lép fel, ahol a népesség inkább kerül a bizonytalanságot és a kockázatot. A bizonytalanság-kerülő kultúrákban tehát elterjedtebbnek tekinthető a kockázatkerülési attitűd is, amiből logikusan következik, hogy – minden egyéb változatlanlansága mellett – nagyobb lesz az újraelosztás kereslete is.

Érdekes példákkal szolgálnak erre a jelenségre azok a kutatások, amelyek szerint az újraelosztással kapcsolatos véleményekre az egyén várt jövőbeni jövedelmi helyzete, illetve az ezzel kapcsolatos bizonytalanság is hatással lehet: aki jövedelmi helyzetének javulását várja a jövőben, az kisebb mértékű újraelosztást tart kívánatosnak, és fordítva (Bénabou–Ok 2001; Ravallion–Lokshin 2001; Tóth 2009). Mivel azonban a jövőbeni jövedelmi helyzet bizonytalan, az egyének nem lehetnek bizonyosak abban, hogy az jobb vagy rosszabb lesz, mint a jelenlegi. Ha az egyéneknek nemcsak jelenbeli jövedelmi helyzete, hanem a jövőbeni jövedelmi helyzetükre vonatkozó várakozásai is befolyásolják újraelosztással kapcsolatos preferenciáikat, akkor ezeket a véleményeket a kockázattal szembeni attitűdjük is meghatározza. A közgazdaságtanban azokat nevezik kockázatkerülőknél, akik hajlandóak fizetni azért, hogy egy adott döntés esetében csökkentsék a döntésből számukra adódó „nyereség” bizonytalanságát. A kockázatkerülő egyének tehát (*ceteris paribus*) nagyobb mértékű újraelosztást tartanak kívánatosnak jövőbeni jövedelmi helyzetük bizonytalanságának kiküszöbölésére.

Az európai állampolgárok kockázatvállalási hajlandóságának mérésére kevés közvetlen eszközünk van. Közvetett következtetéseket vonhatunk le viszont abból, hogy mennyire preferálják a különböző biztos és bizonytalan döntési kimeneteket egyes helyzetekben. A baj azonban az, hogy ezek a kérdések általában nagyon tökéletlenül mérik a kockázatvállalási hajlandóságot.¹⁹ A vállalkozói forma választását jövőbeli életpályaként főként a függetlenség vágya motiválja az összes megfigyelt európai országban. A második legfontosabb motivációs tényező a jövedelmi kilátások javítása, ezt főként az új tagállamokban említik. Az alkalmazotti státus választása mögötti motivá-

---

¹⁹ Például, amikor az alkalmazotti, illetve vállalkozói státus között kell döntenet, az attitűdök földrajzi megoszlása, országok közötti különbözősége nem nagyon enged egyértelmű következtetéseket levonni. A potenciális vállalkozók és a ténylegesen vállalkozók aránya sem felel meg feltétlenül egymásnak. Ha valami, akkor talán a tág csoportosítás (észak-dél-kelet-nyugat-közép) áll meg bizonyos mértékig e tekintetben. A vállalkozási hajlandóság és a potenciális vállalkozók aránya a skandináv országokban a legalacsonyabb, míg a mediterrán országokban a legmagasabb (Lengyel 2009).

ciók közül általában a legfontosabb a munkahely biztonsága, valamint a vállalkozói készségek bevallott hiánya (általában inkább az új tagállamokban). A vállalkozói forma nem választása mögött meghúzódó harmadik magyarázó tényező a kockázattól való ózdkodás, ami a vállalkozás tönkremenetelétől való félelemben nyilvánul meg. (Lengyel 2009)

Magyarország is ebbe az utóbbi országcsoportba tartozik. Amikor arról van szó, hogy egy hipotetikus szituációban vállalkozói lét vagy foglalkoztatotti lét között kellene választania a megkérdezetteknek, ebből a szempontból a magyar lakosság preferenciái az európai átlaghoz hasonlatosak. A tényleges és a potenciális vállalkozók aránya is átlagosnak tekinthető. A munkavállalás motívumai között (akkor is, ha foglalkoztatotti és akkor is, ha vállalkozói életpályáról van szó) erős a jövedelmi motívum. A magyar lakosság körében, ha valaki vállalkozó szeretne lenni, azt elsősorban a jövedelemszerzési motívum vezérli és nem (a vállalkozói léthez egyébként hozzákapcsolható) független életvitel célja. Azok viszont, akik inkább távol tartanak magukat a vállalkozói léttől, mindezt részben az esetlegesen fellépő jövedelmi kockázatok miatt, illetve ennél nagyobb mértékben a vállalkozói képességek hiánya miatt teszik.²⁰

Valószínűleg a gazdasági játszma zéró összegű felfogása és az egyenlőtlenségek nagyságával kapcsolatos frusztráció mellett ez a kockázatkerülési attitűd, is nagymértékben magyarázza a magyar lakosságnak az európai átlaghoz képest vett nagyobb fokú nyitottságát az állam által garantált megoldásokra (Albert–Dávid 2009; Janky 2009). Ha azt kérdezzük, hogy a megkérdezetteknek mennyire fontos, hogy az állam biztonságot nyújtson a különböző veszélyekkel szemben, akkor a magyar lakosság átlagértékei a második legerősebb preferenciát mutatják (az Egyesült Királyság után). Az állami beavatkozás támogatottsága ugyan nem tartozik a legmagasabbak közé Európában, viszont annak támogatottsága szerint, hogy az egyéneknek nagyobb felelősséget kellene vállalniuk saját sorsuk alakításában, a második legalacsonyabb helyet foglaljuk el az európai országok között (Albert–Dávid 2009).

Az állami és a piaci megoldások szembeállítására példaként az egészségügy és az oktatás piacosítását viszonylag kevesen támogatják (az egészségügyre vonatkozóan csak a portugálok, a spanyolok és a franciák, az oktatásra vonatkozóan pedig csak a spanyolok és a franciák esetében kisebb ez az

---

²⁰ Látni kell ugyanakkor, hogy a magyar értékszerkezet sajátos eleme a vállalkozókkal kapcsolatos rendkívül negatív és meglehetősen ellentmondásos attitűd is. Miközben egy 2007-es „Flash” Eurobarometer szerint a nagyvállalatok, cégek igazgatóit az Európai Unión belül Magyarországon tartják legtöbbször a legpresztízsebb foglalkozásnak, a vállalkozókat nálunk értékeli legkevésbé magas státusúnak (Csite 2009).

arány). A piaci megoldásokkal kapcsolatos tartózkodó attitűd abban is megnyilvánul, hogy a megkérdezettek által megítélhető képest nagyobb szabadságot adni a vállalatok számára a szlovákok, a litvánok és a luxemburgiak után a magyarok szeretnék a legkevésbé (Janky 2009). Mindezek összességében erőteljes állampárti attitűdöt mutatnak.

Az állampolgári adótudatossággal kapcsolatos kutatások azt mutatják, hogy Magyarországon rendkívül magasak az állam gazdasági és jóléti szerepvállalására vonatkozó elvárások. A redisztribúció iránti igény azoknak a körében a legintenzívebb, akiknek a legalacsonyabbak a jövedelmei. A felső középrétegek és a jómódúak kevésbé támogatják az állami újraelosztást igénylő megoldásokat. A vállalkozók, valamint kisebb mértékben az alkalmazottak között lehet olyanokat találni még, akik a redisztribúciónak csak kisebb mértékben barátai.

Annak a ténynek, hogy Magyarországon rendkívül erős az állami megoldások iránti elkötelezettség, számos helyen igyekeztünk már a nyomába eredni (Csontos–Kornai–Tóth 1996, 1998; Tóth 2008). Az állami újraelosztás iránti igényt azonban távolról sem csak a jövedelmi helyzet határozza meg. A magyarázatok között történelmi okok („a szocializmus öröksége”), gazdaságpszichológiai tényezők (fiskális illúziók), szociológiai okok (a meghatározó értelmiségi dogmák piacgazdaság-ellenessége), valamint – több más mellett – a magyar társadalomszerkezet egyenlőtlenségi rendszere is szerepet játszik. Mi itt három magyarázatípust illusztrálunk, nem azért, hogy kielégítő oksági magyarázatot építsünk fel, hanem azért, hogy eddig kevésbé elemzett tényezőkkel gazdagítsuk a képet.

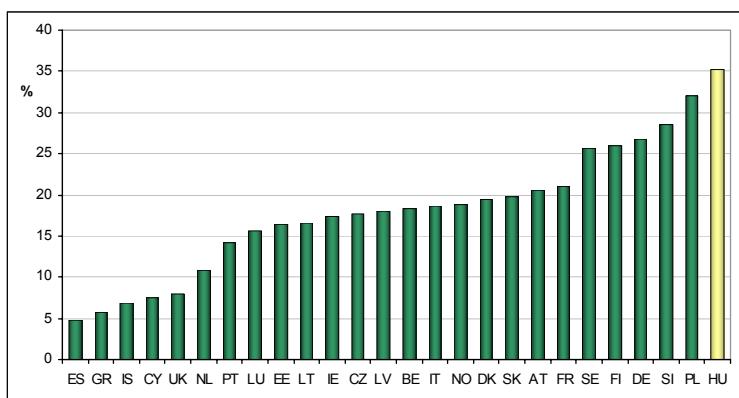
Először is, nyilvánvalóan mélyen gyökerező kulturális okok is szerepet játszanak az „állampártiságban”. Az egyes kultúrák többek között abban is eltérnek egymástól, hogy másképpen értelmezik a különböző csoportok közötti egyenlőtlenséget (hatalmi távközt), hogy eltérő módokon viszonyulnak a bizonytalansághoz, valamint más és más helyet szánnak az egyénnek és a kollektívumnak az egyéni sorsok meghatározásában (Hofstede–Hofstede 2008).

Az állami megoldások iránti nagyobb fokú kereslet második magyarázata maga a *status quo*. Azt a tényt, hogy Magyarországon mekkora szerepe van a jóléti támogatásoknak, a makroszintű (GDP-n belüli) kiadási összehasonlításokhoz képest sokkal jobban mutatja az, hogy mekkora szerepe van az adott támogatásoknak az egyes háztartások jövedelmi szerkezetében. Ezen belül is kitérített az ún. medián szavazó pozíció, akinek a szavazataiért (különösen a miénkhez hasonló, erősen kétpólusos pártrendszerekben) a pártok versenyeznek. Ez az arány Magyarországon a legmagasabb a vizsgálatunkba bevont európai országok között, ami egyfelől az állami jóléti támogatásokban és

társadalombiztosítási ellátásokban részesedők magas arányának, másfelől a támogatások viszonylag jelentős nagyságrendjének tulajdonítható (5. ábra).

Na mármost, ha ez így van, akkor ebből az következik, hogy a medián szavazó a szavazáson (és a közvélemény-kutatásban is) a tényleges *status quo* erősítése, vagyis a már megállapított állami juttatások folytatólagos fenntartása mellett fog szavazni, a politikusok pedig igyekezni fognak az ő szavazatát megszolgálni. Így erősíti egymást (egy alapvetően nem jó körben) a szavazópolgár állam iránti elkötelezettsége és a politikus hajlama arra, hogy egyéni szociális problémamegoldó szerepet vállaljon (a többi adófizető által rendelkezésére bocsátott adóforrások terhére).

5. ábra. Állami újraelosztásból származó transzferek aránya a medián szavazópolgár háztartásának jövedelmi szerkezetében országoként, 2005-ben (%)

Forrás: EU-SILC 2006, saját számítás.

Megjegyzés: A mutató az adott ország 18 év fölötti állampolgárainak a pénzügyi jóléti transzferek (családi támogatás, nyugdíj, táppénz és egyéb pénzügyi egészségügyhöz kapcsolt juttatás, munkanélküli-támogatások és segélyek együtt) összes nettó háztartási jövedelmen belüli aránya alapján képzett rangsorában pontosan középen levő személy megfelelő adatát mutatja. Az országokat jelölő betűkombinációk feloldása a Függelék F1. táblázatában található.

Fontos itt hangsúlyozni, hogy súlyos félreértés lenne mindezt úgy interpretálni, hogy a magyar lakosságon belül sokan „utaznak” az állami támogatásokra. Különösen félrevezető lenne mindezt az értékszerkezetből levezetni. A munkával és a szabadidővel kapcsolatos preferenciák elemzése ugyanis kifejezetten azt mutatja, hogy Magyarországon (a többi kelet-európai országhoz hasonlóan) a munka az értékszerkezetben belül határozottan előre sorolódik a szabadidőhöz képest (Monostori 2009). Ezzel szemben nagyobb súlyt

rendelnek a szabadidőhöz a fejlettebb nyugat-európai országokban, például Hollandiában, az Egyesült Királyságban, Svédországban, Írországban és Finnországban, tehát érdekes módon, az íreket leszámítva, inkább protestáns országokban²¹. A munkának tulajdonított nagy súly nem jelenti feltétlenül azt sem, hogy az emberek azt rossznak vagy tehernek tartják. A legkevésbé a poszt-szocialista országok lakói örülnének annak, ha a munkának kevésbé fontos szerepe lenne az életükben. Az állami beavatkozás iránti kereslet sokkal inkább annak az intézményi közegnek, ösztönzési szerkezetnek a problémája, amely a lakosság döntéseit keretbe foglalja.

Itt következik a harmadik, az állami beavatkozás iránti támogató attitűd legalább részlegesen magyarázatát adó tényező: maga az a kommunikációs mód, ahogy az értelmiség, illetve az „elit” az állami beavatkozás előnyeit „tálalja”. Az újraelosztás kommunikációs kerethatásainak (*framing*) szimulálásra azt a kérdést használtuk, amelyik az állammal szembeni elvárásokat *versus* az egyéni gondoskodást egyfajta átváltási összefüggésként (az állami kiadási opciót mintegy „beárazva”) méri. A konkrét megfogalmazás arra kereste a választ, hogy (1) csökkenteni kellene az adókat, még akkor is, ha ezáltal kevesebb jut jóléti kiadásokra; vagy (2) növelni kellene a jóléti kiadásokat még akkor is, ha mindehhez adóemelésre van szükség. Gyanúnk az volt, hogy a válaszokat befolyásolhatja magának a kérdésfeltevésnek a módja is, azaz hogy az első opció (a skála eleje) az adócsökkentés, és aztán jön az adóemelés vagy fordítva. Ennek tesztelésére a World Values Survey 5. hullámában feltett azonos szövegű, de fordított skálájú kérdésre kapott válaszokat hasonlítjuk össze a Gazdasági kultúra 2009 kutatás ugyanolyan opciókat felkínáló kérdésére kapott megoszlásokkal. Azt találtuk, hogy mindkét kutatásban inkább az adócsökkentés felé (és így az öngondoskodás térnyerése irányába) húznak a válaszok. Sőt, a Gazdasági kultúra 2009 kutatásban (azaz amelyikben a skála az adócsökkentéssel kezdődik) még inkább erre húz (a 0-tól 10-ig terjedő skála átlaga 3,99, szemben a WVS átlagával, ami 4,63) – s erre utalnak az egyes értékeket választók százalékos arányai közti különbségek is (lásd Tóth 2009).

Mit is jelent mindez? Mindenekelőtt azt, hogy azért az egyéni sors vállalásával, illetve az állami segítséggel kapcsolatos attitűdök sem egyszerűen csak a gazdasági adottságok derivátumai. Alakulásukban bizonyos mértékig szerepet játszik a kommunikációs kerethatás, vagyis a kérdések feltevésének módja is. Márpedig Magyarországon az elmúlt évtizedekben szép számmal

---

²¹ Feltételezhetjük persze, hogy a munkának tulajdonított fontosság (ahogy azt a World Values Survey méri) gyaníthatóan inkább a munkahely elvesztésétől való félelmet, illetve a nem dolgozók munka iránti vágyát mutatja, és a munka nem annyira az önmegvalósítás eszközeként értelmeződik ebben a kontextusban (Monostori 2009).

láthattunk példákat arra, ahogy az elit – részben saját ideológiai beállítottságai miatt, részben azért, mert látta, hogy erre van kereslet – az ún. társadalmi igazságossági paradigma erőltetésével maga is táplálta azt a szocializmusban már elkezdett tendenciát, miszerint egyre többen az egyéni sors iránti felelősség normáját az állammal szemben megfogalmazott igények normájára cserélték.

10. Következmények: költséges működés, legitimációs deficit, értelmetlenségérzés, kiábrándultság

Mielőtt a konklúziókat igyekeznénk levonni, foglaljuk kicsit össze, mire is jutottunk eddig. Magyarországon erőteljes a bizalomhiány. Miközben általában elítéljük a normaszegést, úgy véljük, hogy a többség körülöttünk normaszegő, igyekszik kijátszani a felszínen elvileg meglevő játékszabályokat. Általában azt gondoljuk, hogy a gazdasági játszma során csak egymás rovására tudunk előbbre jutni. A bizalmatlanság nemcsak egymással szemben nyilvánul meg, hanem inkább a közintézmények működésével kapcsolatban, amelyekkel hatékonysági és „tisztasági” problémákat is látunk. Valamennyi itt említett tényező jelen van más országokban is. Valamennyi erősebben van jelen az átmeneti országokban, mint másutt. Az a kombináció, ami nálunk van, sajátos.²²

A bizalomhiány a társadalomnak és a gazdaságnak egyaránt súlyos költségeket okoz (Kornai 2003). Először is, egy bizalomhiányos közegben magasabbak lesznek maguknak a tranzakcióknak a költségei. Nem elég az adott szó vagy a rábólintás, aprólékos szabályozásra, végeláthatatlan hosszúságú szerződésekre, jogi formulákra van szükség. Másodszor, megnövekszenek a helyzettel való visszaélést megelőző intézmények költségei. Ha nincs okunk bízni egymásban, egyre többen látják szükségét biztonsági záruk, biztonsági szolgálatok, házórző kutyák és más elrettentő/monitorozó eszközök alkalmazásának. Harmadszor, szükségessé válik a jogkikényszerítés és a jogviták eldöntésére privát vagy közösségi intézményi garanciák kiépítése. A súlyosabb helyzet akkor alakul ki, ha a közösség tagjaiba vetett bizalom helyett felépülő állami/közösségi intézményekben is megrendül a bizalom. Ekkor léphetnek be a magánintézmények (biztonsági örök, verőlegények, magánhadseregek). Ha a bizalom körei nem eléggé nyitottak, vagy éppenséggel

---

²² Hogy mennyire, azt nem tudjuk, de érdemes lenne nemzetközi összehasonlításban vizsgálni. Mindenesetre Edward Banfield híres elemzése a délolasz elmaradottság okairól tanulságos kiindulóponttal szolgálhatna mindehhez (Banfield 1958).

zártkörűek, akkor (negyedszer) megdrágulhatnak a bizalom körébe való bekerülés költségei, illetve megjelenhetnek a bizalmatlan helyzetek entrópiájának csökkentését ígérő vámszedők, védelmi pénzt szedők, akiknek a fenntartása közösségi szinten roppant költséges lehet.

A bizalomhiány költségei közé tartoznak azok a hatások is, amelyek a gazdasági vállalkozások hatékony működését gátolhatják. A bizalom a vállalati növekedés első fázisában csökkenti a költségeket (különösen, ha egy-egy cég családi vállalkozásként indul). Utána azonban a növekedéssel eljuthatunk egy olyan állapotba, amikor a szervezet már a méretek vagy a családi keretből való kilépés okán kénytelen formális procedúrákat alkalmazni; ez viszont azokat a tranzakciókat is megdrágíthatja, amelyeket korábban bizalmi kapcsolatok építettek (főleg, ha a tágabb értelmű általánosított bizalom alacsony szinten áll). Ha tehát túlzottan szűk az a bizalmi rádiusz, amelyen belül a tranzakciók meg tudnak valósulni, akkor az a gazdasági tevékenységet szűk keretek közé szorítja (pl. a vállalatméret nem tudja elérni a lehetséges és gazdaságilag ésszerű nagyságrendet). A bizalomhiány csökkenti az innovációs kapacitást a társadalomban, hiszen azokban az alá- és fölérendeltségi viszonyok alapján leképezett szervezetekben, amelyekben a hierarchikus viszonyok alapja a feladatok egyszerűsítése, darabolása, a kis szervezeti vagy technológiai innovációkra leginkább képes egyének motivációjukat veszítik arra, hogy újítsanak, vagy hogy egyáltalán gondolati erőfeszítéseket tegyenek a rossz, nem hatékony vagy túlhaladott szervezeti, technológiai gyakorlatok megváltoztatására.

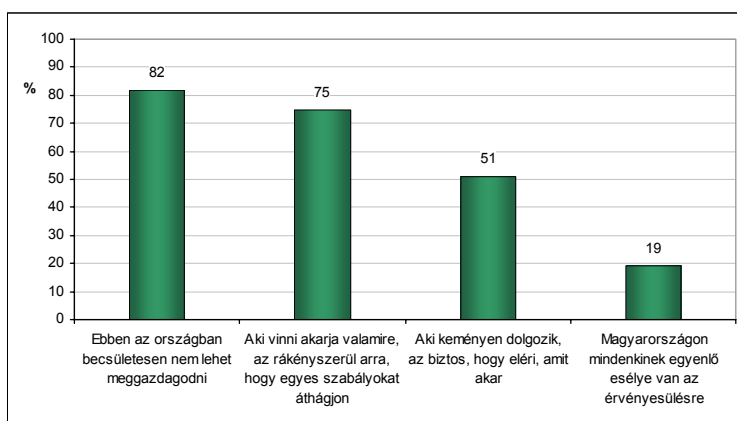
A magyar társadalom bizalomhiányos voltának gazdasági költségeire számos, anekdotikus tapasztalati tény utal, de az utóbbi időben számos elméleti szempontból vagy/és az empirikus eredmények összegyűjtése szempontjából informatív munka is született.²³ Tudjuk ma már, hogy Magyarországon számos esetben túlbonyolítottak és a hatékony gazdasági tranzakciókat akadályozták a magánjogi szerződések és a közbeszerzés jogi formái. A közbeszerzési procedúrák néha egészen abszurd előírásokat tartalmaznak, az eljárások hossza a tartalmi kivitelezést kérdőjelezi meg, lényegében az egész államapparátus benuházással járnak együtt. A gazdaságban csak lassan terjed az olyan kereskedelem, amelyikben bizalomra van szükség a teljesítéshez (valószínűleg ezért terjed például ennyire lassan az internetes kereskedelem). A gazdaság számos ágazatában szükséges a nagy összegű készpénzes előlegezés ahhoz, hogy az adott tranzakciók egyáltalán elinduljanak. Nagyon

---

²³ Lásd Kopp (szerk. 2008); KKI (2009); Kornai–Rothstein–Rose–Ackerman (eds. 2004); TÁRKI (2005); TÁRKI–KOPINT–TÁRKI (2009). A vállalati versenyképesség szemszögéből lásd Czakó–Chikán (szerk. 2009).

valószínű az, hogy a magyarországi átlagos vállalatméret (a Magyarországon jelen levő multikat leszámítva) kisebb, mint amekkora egy magasabb bizalomszintű társadalomban lehetne. A bizalomhiány jele a biztonsági iparban foglalkoztatottak magas aránya a gazdaságban, a jogi esetek sokasága és az igazságszolgáltatás folyamatainak elhúzódása (KKI 2009). Számos olyan eset van, amikor a gazdaságban pontosan azért kell fizetnünk, mert a bizalmatlanság általános légkörében jóindulatot, megfelelő bánásmódot szeretnénk biztosítani magunknak. Az efféle „védelmi pénzek” legkirívóbb, de nem egyedi esete az egészségügyi rendszert átható hálapénzrendszer.

6. ábra. Az érvényesüléssel kapcsolatos vélemények (%)

Forrás: TÁRKI Gazdasági kultúra 2009 vizsgálat.

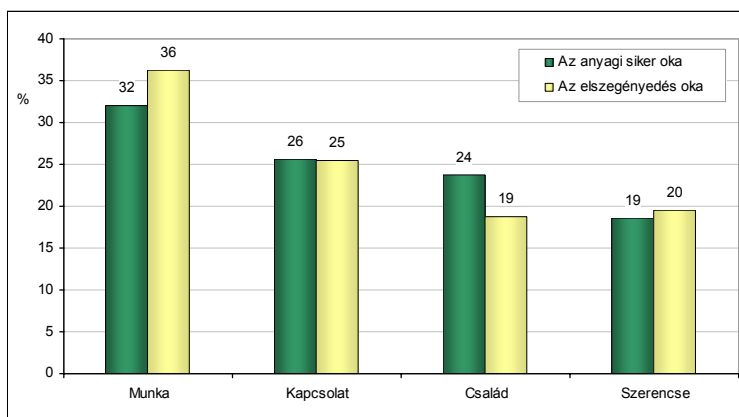
Megjegyzés: A kérdés: „Az érvényesülésre vonatkozóan különböző vélemények vannak. Ön mennyire ért egyet a következő kijelentésekkel?” Az ábra azok arányát mutatja, akik az egyes állításokkal teljesen vagy inkább egyetértenek.

A bizalomhiány talán ennél is súlyosabb költségei szubjektív természetűek. Magyarországon a kilencvenes évek folyamán is, meg azóta is nagyon sokan vallják azt, hogy ebben az országban tisztességes módon nem lehet meggazdagodni, az érvényesüléshez szükség van a normák és a szabályok áthágására. A magyarok négyötöde szerint ebben az országban becsületesen nem lehet meggazdagodni, háromnegyedük szerint pedig, aki vinni akarja valamire, annak egyes szabályokat át kell hágnia (6. ábra). Csak minden második magyar szerint érhetjük el kemény munkával azt, amit akarunk, és

csak minden ötödik ember véli úgy, hogy Magyarországon mindenkinek egyenlő esélye van az érvényesülésre.

Amennyiben az egzisztenciális siker és kudarc lehetséges okaira kérdezzük rá (7. ábra), és csak a magyar adatokat nézzük, akkor azt látjuk, hogy a lakosságnak csak kis része köti a sikert és a kudarcot a munkához. Nagyjából egyharmad látja úgy, hogy a sikeresek egyéni törekvésüknek, ambíciójuknak, kemény munkájuknak köszönhetik sikerüket, és csak néhány százalékkal többen indokolják a sikertelenséget a munka és az ambíciók hiányával. Ennél alig vannak kevesebbek azok, akik a kapcsolatokat vagy a jó/rossz családi hátteret említik meg a siker/kudarc okaként, de a szerencsének is viszonylag sokan tulajdonítják a sikeres/sikertelen sorsokat.

7. ábra. Az anyagi siker, illetve az elszegényedés legfőbb oka a magyar lakosság szerint – az egyes okokat legfontosabbnak megjelölők aránya (%)

Forrás: TÁRKI Gazdasági kultúra 2009 vizsgálat.

Megjegyzés: A kérdés az anyagi siker esetén így hangzott: „Mit gondol, manapság Magyarországon mire van szükség az anyagi boldoguláshoz? Kérem, hogy a felsorolt tényezőket állítsa sorba úgy, hogy az első az legyen, ami Ön szerint a legfontosabb az anyagi boldoguláshoz, a második helyre az kerüljön, ami a második legfontosabb és így tovább. A tényezők: egyéni törekvés, ambíciók, kemény munka; szerencse: jó időben jó helyen lenni; megfelelő kapcsolatok; jó családi háttér: jó helyre kell születni.”

A kérdés az elszegényedés oka esetében így hangzott: „És mit gondol, akik nem boldogulnak, azok minek köszönhetik elszegényedésüket? Most ugyanúgy, mint az előbb, a tényezőket rakja sorba. A tényezők: annak, hogy nem elég törekvők, nem dolgoznak elég keményen; balszerencsének; nincsenek megfelelő kapcsolataik az életben való előrehaladáshoz; rossz a családi hátterük.”

Nemzetközi összehasonlításban ennél markánsabban is megmutatkozik az aktív (munkának tulajdonított) és a passzív (kapcsolatok, szerencse, család)

érvényesülésnek a közfelfogásban meglevő torz arányai. Az Európai Unió országai között ugyanis Magyarországon a legalacsonyabb azoknak az aránya, akik szerint a végzettség fontos, miközben a legmagasabb azoké, akik szerint az érvényesülés titka az, ha az ember jó családba születik (Lannert 2009; Keller 2009b). A képzettség szerepével kapcsolatos szkepszis annál is inkább megdöbbentő, mert eközben Magyarországon a legmagasabb a vizsgált országok közül a felsőfokú képzettség megtérülése. Persze az is igaz, hogy a nemzetközi kompetenciavizsgálat (PISA) szerint Magyarország azok közé tartozik, ahol a szülői háttér hatása nagyon erősen megszabja a természettudományos, a matematikai és az olvasási kompetenciákat (Lannert 2009).

Ezzel nemcsak az a gond, hogy rossz ilyen világban élni, hanem az is, hogy a bizalmatlanság és a tisztességes gyarapodással kapcsolatos szkepszis a gazdasági növekedés egyik nagyon komoly, sokszor alulértékelt korlátja is.

Az alapvetően nagy hatalmi távközzel jellemzett, elsősorban bizonytalanságkerülő, kollektivista beállítottságú kultúrákban a sikert az emberek hajlamosak a családi kapcsolatoknak vagy éppen a pusztá szerencsének tulajdonítani (Hofstede–Hofstede 2008). Magyarországon, mint láttuk, ez a vélekedés igen elterjedt, és nemzetközi összehasonlításban nálunk tényleg sokan vallják, hogy az előrejutás titka ez a két tényező. A megállapítás visszaigazolja a kiinduláskor felvetett állításunkat: a magyar értékszerkezet bizonyos mértékig a nyugati kultúrkör szélén, az ortodox kultúrához közel helyezkedik el.

11. Okok: egy tétova és részleges lista

A magyar értékszerkezet számos itt elemzett sajátosságát magyarázni szándékozó elméletek és hipotézisek egyöntetűen emelik ki, hogy a magyar társadalom múltjában a megkésett polgárosodás, a mintegy négyszáz éves gyarmati sors, a magyar elitek sorozatosan elkövetett hibái egyaránt szerepet játszottak.²⁴ Az ország történelmi megosztottsága és megosztása, a saját, organikusan kiépült demokratikus intézményrendszer hiánya vagy felemás volta mind közrejátszhatott abban, hogy a politikai közösség belső intézményi azonosulása gyenge lett. A vele szembeni bizalmatlanság azonban nem engedte még azoknak az intézményeknek a „birtokbavételét” sem, amelyek pedig segíthettek volna a társadalmi kohézió megteremtésében.²⁵

---

²⁴ Vö. Bibó (1981a, 1991b); Hankiss (2009).

²⁵ „Itt egy nép kirekedt a saját életéből” (Illyés 1938: 85).

Magyarázatkérés közben azonban nem lenne szabad megragadnunk a történelmi régmúltnál még akkor sem, ha tudjuk, hogy az értékek, viszonyulások, a társadalmi viszonyok csak hosszú távon változnak. A történelmi minták minden bizonnyal hozzájárulhattak ahhoz, hogy a legutóbbi „keleties” berendezkedést megvalósítható szovjethatalom az 1956-os forradalom leverését követő konszolidáció után viszonylag konfliktusmentesen létezhették évtizedeken keresztül.²⁶ Ugyanakkor látni kell azt is, hogy számos dolog a rendszerváltást követően romlott el: az elit sok rossz alkut kötött, számos esetben téves paradigmák vezérelték a működését (amiben persze segíthettek történelmi beidegződések is).

Ma Magyarországon a lakosságnak az állammal, a közélettel és a reformokkal kapcsolatos attitűdjei csak részben vezethetők vissza a kádári időszakra. A rendszerváltás során/óta akár jelentősen változhattak is volna, ám az időközben megkötött rossz (társadalom)politikai kompromisszumok miatt bizonyos tekintetben még romlott is a helyzet. Ilyen rossz kompromisszum volt, hogy az éppen aktuális kormányzatok úgy döntöttek: a strukturális alkalmazkodás, a tulajdonváltás áldozatainak számára széles utat nyitnak a jóléti rendszerek felé. Az inaktivitás ösztönzése hosszú távon súlyos örökséget hagyott ránk. Téves volt az a társadalompolitikai megközelítés is, amely egyoldalúan az állam (a tágabb politikai közösség) szociális felelősségéről és kötelezettségeiről beszélt. Mindez egy államfüggő, történelme során mindig centralizált, a korábbi periódusokban nagyszámú jobbágyságot, cselédséget, proletariátust történelmében és zsigereiben tudó országban az államfüggést erősítette. A szabad piacgazdaság kiépülése és a demokratikus játékszabályok bevezetése így egy olyan hatalmi szerkezethez vezetett, amelyben az újraelosztásban érdekelt csoportok szavazataiért újabb és újabb adókiivetések, eladósodottságok és az újraelosztás szintjének növelése révén igyekeznek a politikai elit megküzdeni.

Annak, hogy az adófizetői érdekek nem jelennek meg ebben a játszmában, részben történelmi okai vannak (a megkésett, felemás és megszakított polgárosodás miatt), részben a közelmúlt sajátos gazdaságpolitikai koncepciói húzódnak meg mögötte. Mindenekelőtt az, hogy az erős magyar középosztály kiépülésének támogatása most is – a történelemben már nem először – (a rendszerváltás után többször kopogtató gazdasági összeomlás fenyegető kényszerének körülményei között) áldozatul esett a *status quo*-ban érdekelt csoportok érdekérvényesítési erejének.

---

²⁶ „Az általános bizalmatlanság oka minden bizonnyal az 1990 előtti totalitárius rendszerekben szerzett tapasztalat, amikor minden idegen, minden munkatárs, lakóhelyi szomszéd potenciális ellenség, besúgó lehetett, vagy egyszerűen az egyén kárára próbálhatott előnyökhöz jutni.” (Andorka 2006: 585).

Az erőszakoltan és tartósan kiterjedt állami újraelosztás károkat okozott az egyéni, állampolgári szolidaritásban. Magyarországon mindig is hiány volt a társadalmi tőkében, amin sokat rontott a szocializmus, amikor mindent, ami horizontális volt, igyekezett kiirtani az állampolgári tudatból és gyakorlatból. Az intézményi peremfeltételek és a kialakult túlélési technikák létrehoznak egy függőségi kultúrát, amely létrejöttével adottság lesz, saját jogon képez gátat mindenféle intézményi változás elé. Hangsúlyozni kell: a függőség kultúrája általában épül ki, az állami újraelosztás által lefedett területeken, nem csak (ahogy ezt sokan hajlamosak leszűkíteni) a segélyezés vagy az egyéb támogatások terén.

Látni kell, hogy az újraelosztásban és állami gondoskodásban érdekeltek köre sokkal, de sokkal szélesebb a manapság olyan sokat kiemelt segélyezettek és nyugdíjasok, családi támogatásban részesedők körénél. Ma Magyarországon az aktívak egy jó része és a versenyszféra vállalatainak egy része is az államtól függ. Attól az államtól, amelyet az utóbbi években nagy tempóban gyúrt maga alá a pártpolitika, tovább rombolva a közigazgatásba és a közszolgálatba, illetve a közintézményekbe vetett, történelmileg amúgy sem erős bizalmat.

IRODALOM

- Akerlof, G. – R. Shiller 2009: *Animal spirits: How human psychology drives the economy, and why it matters for global capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Albert F. – Dávid B. 2009: Állami szerepvállalás – egyéni felelősség. In Tóth I. Gy. szerk.: *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 33–49. p.
- Andorka R. 2006: *Bevezetés a szociológiába*. 2. javított és bővített kiadás. (szerk.: Spéder Zs.). Budapest: Osiris Kiadó.
- Banfield, E. 1958: *The moral basis of a backward society*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Bénabou, R. – E. A. Ok 2001: Social mobility and the demand for redistribution: The Poup hypothesis. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 116, no. 2, 447–487. p.
- Bernát A. 2009: *A piacgazdaság normatív keretei (gazdaság és kultúra) c. kutatás adatfelvételének gyorselemzése*. Budapest: TÁRKI.
- Bibó I. 1981a [1942]: Elit és szociális érzék. In: Bibó István összegyűjtött munkái. Sajtó alá rendezte Kemény I. és Sárközi M.. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 327–350. p.
- Bibó I. 1981b: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó István összegyűjtött munkái. Sajtó alá rendezte Kemény I. és Sárközi M. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 255–289. p.
- Czakó E. – Chikán A. 2009: *Versenyben a világgal. Vállalataink versenyképessége az új évezred küszöbén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csöste A. 2009: Boldogtalan kapitalizmus? A mai magyar társadalom értékpreferenciáinak néhány jellemzője. In: Szalai Á. szerk.: *Kapitalista elvárások*. Budapest: Közjó és Kapitalizmus Intézet.
- Csontos L. – Kornai J. – Tóth I. Gy. 1996: Adótudatosság és fiskális illúziók. In: Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 238–271. p.

- Csontos, L. – J. Kornai – I. Gy. Tóth 1998: Tax awareness and the reform of the welfare state. Hungarian Survey Results. *Economics of Transition*, vol. 6 no. 2, 287–312. p.
- Fukuyama, F. 1997: *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Budapest: Európa Kiadó.
- Fukuyama, F. 2001: Culture and economic development: cultural concerns. In: Smelser, N. J. – P. B. Baltes eds.: *International encyclopedia of the social and behavioral sciences*. Oxford: Pergamon.
- Füstös L. – Szakolczai Á. 1999: Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle*, 9. évf. 3 sz., 54–73. p.
- Giczi J. – Sik E. 2009: Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In: Tóth I. Gy. szerk.: *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 65–84. p.
- Gyórfy D. 2007: Társadalmi bizalom és költségvetési hiány. *Közgazdasági Szemle*, 54. évf. (március), 274–290. p.
- Hankiss, E. 1979: *Társadalmi csapdák*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Hankiss E. 2009: *Csapdák és egerek. Magyarország 2009-ben és tovább*. Budapest: Manage Könyvkiadó – Médiavilág.
- Hankiss E. – Manchin R. – Füstös L. – Szakolczai Á. 1982: *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Hofstede, G. – G. J. Hofstede 2008: *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere. Az interkulturális együttműködés és szerepe a túlélésben*. Pécs: VHE Kft.
- Illyés Gy. 1938: *Magyarok*. Budapest: Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt.
- Inglehart R. – W. E. Baker 2000: Modernization, cultural change and the persistence of cultural values. *University of Michigan: American Sociological Review*, vol. 65 (February), 19–51. p.
- Inglehart R. 1997: *Modernization and postmodernization. Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton University Press.
- Inglehart, R., – Ch. Welzel 2005: *Modernization, cultural change and democracy*. New York and Cambridge: Cambridge University Press.
- Janky B. 2009: *Állam és piac*. In: Tóth I. Gy. szerk.: *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 51–63. p.
- Keller T. 2009a: *Magyarország helye a világ értéktérképén. Elemzés a World Values Survey kutatás 5. hulláma alapján*. Budapest: TÁRKI.
- Keller T. 2009b: *A gazdasági erkölcsösséget szabályozó társadalmi normákról – normakövetés és normaszegés*. In: Tóth I. Gy. szerk.: *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 155–166. p.
- Kopp M. szerk. 2008: *Magyar lelkiállapot 2008. Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Kornai J. 2003: *Tisztesség és bizalom a posztoszocialista átmenet fényében. Gondolatok a Collegium Budapest „Honesty and Trust” kutatásának alapján*. Beszélő, 8. évf. 6. sz., 20–29. p.
- Kornai, J. – B. Rothstein – S. Rose-Ackermann eds. 2004: *Creating social trust in post-socialist transitions*. New York: Palgrave Macmillan.
- KKI 2009: *Jelentés a magyarországi kapitalizmus állapotáról*. (szerk.: Szepesi B.) Budapest: Közjó és Kapitalizmus Intézet.
- Lannert J. 2009: *A tudás értéke: készségek, kompetenciák, vélemények*. In: Tóth I. Gy. szerk.: *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 137–154. p.
- Lelkes O. 2009: *Az egyenlőtlenség nagyságának megítélése*. In: Tóth I. Gy. szerk.: *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 19–32. p.

- Lengyel Gy. 2009: Vállalkozói hajlandóság, potenciális vállalkozók és kockázatkerülés. In Tóth I. Gy. szerk.: TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009. Budapest: TÁRKI, 119–135. p.
- Monostori J. 2009: Munka, szabadidő, időallokáció. In: Tóth I. Gy. szerk.: TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009. Budapest: TÁRKI, 85–98. p.
- North, D. C. 1990: Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ravallion, M. – M. Loskhin 2000: Who wants to redistribute? The tunnel effect in 1990s Russia. *Journal of Public Economics*, vol. 76, 87–104. p.
- Rothstein, B. 2004: Social trust and honesty in government A causal mechanisms approach. In: Kornai, J. – B. Rothstein – S. Rose-Ackermann eds. 2004: Creating social trust in post-socialist transitions New York: Palgrave Macmillan.
- Schaik, T. 2002: Social capital in the European Values Study surveys. Country paper prepared for the OECD-ONS International Conference on Social Capital Measurement. London, September 25–27. www.oecd.org/dataoecd/22/22/2381883.pdf (Letöltés dátuma: 2009. szeptember 27.)
- Schelling, Th. 1978: Micromotives and macrobehavior. New York: W. W. Norton.
- Spéder Zs. 2006: Változások az ezredfordulón. Kiegészítés Andorka Rudolf könyvének értékekkel foglalkozó fejezetéhez. In: Andorka R.: Bevezetés a szociológiába. 2. javított és bővített kiadás (szerk.: Spéder Zs.). Budapest: Osiris Kiadó, 16. fejezet, 566–598. p.
- TÁRKI 2005: Kockázat, bizalom és részvétel a magyar gazdaságban és társadalomban. (szerk.: Medgyesi M. – Tóth I. Gy.) Budapest: TÁRKI Alapítvány. www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a719.pdf (Letöltés dátuma: 2009. szeptember 26.)
- TÁRKI–KOPINT–TÁRKI 2009: Váltóállítás: szemléletváltás és megvalósítható intézményi reformok egy fenntartható növekedési pálya érdekében. (szerk.: Tóth I. Gy.) Budapest: TÁRKI. www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b252.pdf (Letöltés dátuma: 2009. szeptember 26.)
- Tóth I. Gy. 2005: Jövedelemeloszlás. A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- Tóth, I. Gy. 2008: The demand for redistribution. A test on Hungarian data. *Sociologický Casopis (Czech Sociological Review)*, vol. 44, no. 6, 491–509. p.
- Tóth I. Gy. 2009. Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában. Budapest: TÁRKI. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_elemzeszaro_toth.pdf.
- Tóth I. Gy. szerk. 2008: TÁRKI – UniCredit Európai Társadalmi Jelentés 2008. Budapest: TÁRKI – UniCredit Bank.
- Tóth I. Gy. szerk. 2009: TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009. Gazdasági attitűdök. Budapest: TÁRKI.
- Varga K. 2003: Értékek fénykörében – 40 év értékutatás és jelen országos vizsgálat. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ward, T. – O. Lelkes – H. Sutherland – I. Gy. Tóth 2009: European inequalities. Social inclusion and income distribution in the European Union. Budapest: TÁRKI. www.tarki.hu/en/publications/EI/european_inequalities09_toc.pdf (Letöltés dátuma: 2009. szeptember 26.)

Függelék

F1. táblázat. *A tanulmányban használt országkódok listája*

Rövidítés	Teljes név	Rövidítés	Teljes név
AT	Ausztria	LT	Litvánia
AU	Ausztrália	LU	Luxemburg
BE	Belgium	LV	Lettország
BG	Bulgária	MD	Moldova
BY	Belorusszia	MT	Málta
CA	Kanada	MK	Makedónia
CH	Svájc	MX	Mexikó
CY	Ciprus	NL	Hollandia
CZ	Csehország	NO	Norvégia
DE	Németország	NZ	Új-Zéland
DK	Dánia	PL	Lengyelország
EE	Észtország	PT	Portugália
ES	Spanyolország	RO	Románia
FI	Finnország	RU	Oroszország
FR	Franciaország	SE	Svédország
GR	Görögország	SI	Szlovénia
HR	Horvátország	SK	Szlovákia
HU	Magyarország	SP	Szerbia
IE	Írország	UA	Ukrajna
IT	Olaszország	UK	Egyesült Királyság
IS	Izland	US	Egyesült Államok
JP	Japán		